

¹⁹ Bader T. Op. cit.— P. 108, 140.

²⁰ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 203—208; Kossak G. «Kimmerische» Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa // Situla. Ljubljana, 1980.— 20/21.— S. 109—141; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— К., 1990.— С. 17—26.

²¹ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА.— 1958.— № 64.— Рис. 33; Гуца А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.) // Археологія, 1979.— 31.— С. 65—75; Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II — первой половине I тыс. до н. э. По материалам Западно-Украинской экспедиции // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа.— Л., 1989.— С. 30, 31.— Табл. на с. 26—27.

²² Свешнікова І. К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ.— К., 1964.— Вип. 5.— С. 43.— Табл. III, 28—32; Крушельницькая Л. И., Малеев Ю. Н. Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голіграды) // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).— К., 1990.— С. 127, 128.

²³ Скорый С. А. Об археологических реалиях киммерийцев // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф., посвященной 90-летию XII Археологического съезда.— Харьков, 1992.— С. 193—195.

Одержано 9.06.93

СКІФСЬКИЙ БРАТОЛЮБІВСЬКИЙ КУРГАН V ст. до н. е. НА ХЕРСОНЩИНІ*

А. І. Кубишев, М. В. Ковальов

У 1990 році Каховський загін Херсонської археологічної експедиції АН України південніше смт Горностаївка Херсонської обл. поблизу сіл Ольгіно-Братолубівка дослідив 4 скіфських кургани висотою від 1,2 до 6 м. Найбільшим був курган, який сягав 6 м заввишки. Він носить назву Братолубівський, дякуючи сусідству з одноіменним селищем, розташованим у 5 км на захід.

Нижня течія Дніпра (сучасні Запорізька, Дніпропетровська та Херсонська області) за свідченням історика V ст. до н. е. Геродота, вважалася територією, де мешкали легендарні скіфсько-кочовики, під впливом яких значною мірою складалася культура та історична доля народів Східної Європи у ранньому залізному віці. Курганна група, досліджена поблизу сс. Ольгіно-Братолубівка входить у систему скіфських пам'яток нижнього лівого бережжя Дніпра, локалізуючись на південний захід від відомого Кланьського скіфського городища. Геродот розміщував тут «місцевість Герр» — дніпровські плавні нижче порогів, з великою кількістю «протоків», «гирл», озер із луками та пасовищами та ін. По цій місцевості пролягає течія р. Гіпакірис (сучасна р. Конка), яка перетинає територію скіфів-кочовиків, та паралельно прилягає до старого річища Дніпра, а у пониззях відгалужується, впадаючи у Чорне море у районі міста Каркінітиди (Каркінітська затока поблизу сучасного м. Каланчак).

Скіфський могильник знаходився південніше автотраси між селами Ольгівка-Братолубівка, разом з дослідженими раніше великими скіфськими могильниками поблизу сіл Любимівка, Софіївка, Василівка, Камишанка, Старолук'янівка, Петропавлівка, Красний Перекоп (усі — Каховського р-ну Херсонської обл.), розташованих на підвищенні відгалуження дніпровських Софіївської та Василівської балок, а також курганними могильниками західніше сіл Каїри, Ольгіно, Братолубівка (Горностаївського р-ну Херсонської обл.), включаючи уже відомі в літературі

* Див. також: Кубишев А. І. Знахідки Братолубівського кургану // Київська старовина.— 1992.— М 2. /293/.— С. 86—89; Кубишев А. І., Симоненко О. В. Скіфські та сарматські пам'ятки Таврії // Золото степу. Археологія України.— Шлезвіг, 1991.— С. 75—78; Кубишев А. И. Раскопки Братолубовского кургана // «Scythian gold» Museum of Historic Treasures of Ukraine.— Токио, 1992.— С. 33—35.

Мордвінівські I та II-й кургани, розташовані ланцюжком уздовж стародавніх торговельних шляхів, що пролягали із Криму до дніпровських переправ поблизу м. Каховки, Малої Лепетихи, Каменко-Нікопільської та ін., які з'єднували лісостепове правобережжя з Азово-Причорноморськими античними факторіями.

Значна кількість курганів, також і скіфських, розташовані на південь від смт Горностаївка, уздовж шляху на Благовіщенку, завершуючи собою південні відгалуження Каїрської балки, яка саме тут починає знижуватися до Камишанського поду. Братолобівський курган завершує південний край ланцюжка курганних могильників, який простягнувся східними підвищеннями Каїрської балки на 10—15 км у степ від затопленої на сучасному етапі Каховським водосховищем р. Конки — лівої притоки Дніпра. Первинний насип кургану сягав, можливо, 7 м, та мав конічну вершину. Насип пірамідальної форми, що зберігся на час розкопок, був 6 м заввишки, та 63—65 м у діаметрі. Плоска вершина діаметром 15 м мала у центрі, на місці грабницького розкопу чималу улоговину. Пірамідальна форма зумовлена, насамперед, наслідками розкриття центральних конструкцій кургану грабниками та результатами наступних пограбувань бічних споруд, склепіння яких порушені.

Насип Братолобівського кургану споруджувався у три прийоми, при цьому первинний насип та наступні підсипки оточували овална та кільцева кріпиди, споруджені по схилах насипу з великих плит та блоків вапняку різних за розміром (1,5—1,7×0,5—0,1 м). Насип та підсипки сформовані із дернових вальків болотистого ґрунту із залишками порошу рослинного шару (0,6—0,7×0,3—0,4 м). У конструкції насипу зустрічаються скупчення великого та малого каміння (вапняку). Первинний насип кургану був зведений над трьома центральними могилами, спорудженими одночасно: викид із них знаходився на південь та південний схід від вхідних ям, він мав форму підкови, діаметром до 16 м з товщиною шару 0,4—0,5 м і прохід до поховальних споруд у північно-західній частині.

Реконструювати первинний насип неможливо, оскільки центральна частина кургану повністю зруйнована лійкоподібним, східчастим грабницьким ходом. Висота його, зафіксована у південній частині, сягала 1,8—2 м при діаметрі 33—35 м. Невдовзі первинний насип був збільшений підсипками до 4 м заввишки, а потім оточений кріпидою. Після її спорудження насип набув овалної форми діаметром до 36 м (південь-північ) та 42—45 м (захід-схід). Північна частина первинної кріпиди споруджена з масивніших, ніж південна блоків вапняку, що оточують овальним кільцем до 6 м первинний насип.

Друга кріпида кургану мала форму кола діаметром 42—46 м у північно-західній, північній та північно-східній частинах і сягала 2 м заввишки. Вона була споруджена над впущеними під першу кріпиду вторинними похованнями. Південна частина кріпиди складалася з плит менших розмірів та сполучалася з овалом першої кріпиди.

Завершував насип кургану кільцевий рів, шириною 1,3—1,5 м. Він мав два проходи-перемички — на заході і на сході. Біля проходів, а також у заповненні рову знайдені залишки поховальної тризни у вигляді уламків амфор та кісток тварин. Глибина рову — 0,8—1,0 м.

Під насипом кургану було досліджено шість скіфських поховань та одна кінська могила біля дромоса — вторинне поховання у центральну могилу.

1. **Центральне поховання.** Під первинним насипом на глибині 7 м від давнього горизонту зафіксовано дно пограбованої, із зруйнованими стінами та склепінням поховальної ями-катакомби з овалною у плані вхідною ямою та невеликим дромосом.

Поряд з центральним похованням на схід та захід від його вхідної ями були ще дві могили.

2. **Поховання конюха.** У вхідній ямі виявлено кінський кістяк у вуздечці. У камері-підбобі — скелет хлопчика-підлітка без поховального інвентаря. Це поховання виявилось єдиним, не враховуючи кінської могили, непограбованим похованням Братолобівського кургану.

3. **Поховання (I) воїна-охоронця.** Повністю пограбоване та зруйноване. Збереглися лише стіни вхідної ями. Склепіння та стіни камери провалені. У заповненні могили лишилося кілька бронзових вістер стріл, уламків амфор та залізних виробів.

Усі вхідні ями споруджувалися одночасно і розташовувалися у внутрішньому кільці викидів з могил. Над цими могилами зведений первинний насип, підсилений чималою кам'яною кріпидою, яка, в пізніші часи, у північній частині була розібрана для спорудження вторинних поховань.

4. **Поховання з дромосом** — вторинне поховання у центральне поховання. У північно-східному кутку катакомби центрального поховання простежений 11-метровий дромос, що добре зберігся, який вів прямо на північ, під кріпиду первинного насипу. Через нього у центральне поховання було здійснене вторинне поховання чоловіка, яке супроводжувалося кінською могилою та похованням воїна-охоронця. Центральне вторинне поховання, як і первинне було вщент пограбоване у давнину.

5. **Північно-західне поховання воїна-охоронця.** Впущене під кріпиду первинного насипу. Вхідна яма овалної форми мала невеликий дромос. Пограбована у давнину саме через нього. Склепіння катакомби зруйноване. У заповненні уламки леза меча, втоків та дротиків, вістря стріл та одна золота бляшка з одягу із зображенням грифона.

6. Кінське поховання біля дромоса складалося з двох кістяків в упряжі — вуздечках. Непограбоване.

Після спорудження цих поховань первинний насип був досипаний по колу на 7 м заввишки та оточений ще одним кільцем кріпиди, біля якої було виявлене поховання (II) воїна-охоронця.

7. Поховання (II) воїна-охоронця знаходилося у східній частині кургану біля проходу через рів. Зберігся скелет чоловіка без черепа та кісток правої руки. Поруч — кілька бронзових вістер стріл та залізний ніж.

Як зазначено вище, поховальні споруди Братоліубівського кургану, за винятком поховання конюха та кінського поховання поблизу дромоса, були неодноразово пограбовані та знищені, при цьому центральне поховання було розкрито саме зверху насипу, внаслідок цього були зруйновані склепіння центрального поховання з дромосом та поховання (II) воїна-охоронця. Під час розкопок у заповненні центрального поховання було знайдено кілька фрагментів стінок амфор, нижня частина глечика, уламки ойнохойї та фрагмент вінець ліпного горщика із защипами, кілька десятків вістер бронзових стріл, уламки залізних списів та дротиків, окремі лусочки від панцира та бойового пояса (?), також два фрагменти золотої нашивної ажурної бляшки із зображенням «подвійного» сфінкса від жіночого головного убору. Важливою знахідкою є виявлення уламків двох людських черепів — чоловічого та жіночого, при цьому більшість знайдених у заповненні кісток належать чоловікові, і лише фрагменти чільної та потиличної — жінці.

Під час дослідження дна центрального поховання у східній частині катакомби (де, можливо, знаходилася голова небіжчика), була знайдена схованка — овальна яма $0,35 \times 0,4$, глибиною $0,35$ м, забута шаром щільним шаром жовтої глини. В ній виявлені чотири вироби із дорогоцінних металів — інсигнії влади знатного скіфа (Рис. 1):

1. Золотий ритуальний предмет — навершя-«скіпетр» циліндричної форми, верхівка і бічна поверхня якого оздоблені 4-ма ярусами сцен «шматування» тварин хижаками. У середині циліндра — тонка округла в плані золота платівка з кільцем у петлі по центру. До верхівки навершя вона була прикріплена 7 золотими цвяхами з яких збереглися лише 3. Висота навершя — 18 см; діаметр плоскої верхівки з зображенням сцен «шматування» оленя пантерою, розвернутою в фас — $13,3$ — $13,5$ см, діаметр основи (нижній розтруб) — $18,5$ см. Вага — $652,12$ г.

2. Золота чаша-фіала з вигнутими по колу горельєфами шести кінських голів в упряжі та золотою петлею для кріплення її збоку до поясу. У центрі дна — напівсферична вставка з тем-

Рис. 1. Речі з Братоліубівського кургану.

новишневого бурштину (діаметр 1,8, висота 0,8 см) у золотій обоймі із хрещатою заклепою-зажимом у середині. Діаметр чаші-фіали по віnciaх — 12,5, висота — 4,8 см, вага 223 г.

3. Золота нашійна прикраса — «пектораль» у вигляді пласкої стрічки, сплетеної з шести золотих дротяних ланцюжків і з чотирма (із п'яти) збереженими підвісками пальметами з обоймами. Кінці прикраси опоряджені стилізованими навершьями у вигляді кінських голів із золотими перегородками та петлями для закріплення на шиї. Загальна довжина виробу — 52,6 см; ширина стрічки біля навершя — 1,2, у центрі — 1,5 см. Прикраса має ознаки тривалого використання, добре простежені сліди ремонту (паяння золотом, закріплення підвісок дротинкою, потертість). Вага — 190,82 г.

4. Біметалічний ритон із жовтувато-сірого сплаву з чотирма накладними платівками з тонкої фольги по горловині, на яких зображено оленя з гіллястими рогами та підігнутими ногами. Збереглися дві платівки, зроблені із листового золота; дві інші — з аналогічним зображенням були зроблені із срібла, але повністю розклалися (зафіксовані лише дрібні фрагменти). Перехідник у середній частині ритона — овальна золота пласка обойма, прикрашена по краях плетінням. Срібний з позолотою стовбур ритона не зберігся і простежений у фрагментах. На кінці його — мундштук, завершений зображенням голови лева на конічній рурочці, прикрашеній перегородками — волютами та плетінням, утвореними тонесенькою сканню. Деталі ритона поганої збереженості, мають сліди тривалого використання та ремонту: пошкоджені накладні платівки на горловині, деформована голівка лева на мундштуку та ін.

Металеві прикраси ритона спочатку були закріплені на роговій основі напівсферичними цвяхоподібними заклепками. Нижня частина — стовбур від обойми-перехідника до наконечника — плакований платівкою з тонкого листового срібла, яка охоплювала всю поверхню ритона. Обойма згорнута по формі рогової основи та закріплена цвяхоподібними заклепками.

У результаті тривалого перебування в ґрунті накладні деталі зі срібла сильно кородовані та розкладені, рогова основа ритона зітліла вщент (товщина рогової основи відновлюється за довжиною цвяхків). Збереглися лише невеличкі фрагменти срібного окуття стовбура ритона.

Значно пошкоджені і золоті обкладки горловини: з чотирьох платівок дві були виготовлені із тонкого срібла і від корозії повністю розклалися. Вага золотих прикрас ритона, що збереглися — 35,09 г.

Схованка Братолубівського кургану таїла у собі унікальні знахідки, які мали особливе призначення та використовувалися як парадні ритуальні речі. Ці вироби — шедеври скіфо-античного мистецтва, виконані у класичному скіфському «звіриному стилі», вони є набором регалій — інсигній влади жерця. Комплекс відповідає традиціям «небесної діжки» — черпання благ із потойбічного світу піднімання їх на небеса та пролиття їх на землю. Ця традиція склалася в індоіранців ще за доби енеоліту-бронзи, втілюючись спочатку у дерев'яному, потім у керамічному (дуже зрідка — у металевому) посуді. Відповідні золоті вироби «небесної діжки» (так звані навершя та ворварки), з'явилися на рубежі бронзового — ранньозалізного віків.

Велике значення для вивчення рангу курганів скіфської знаті має їх датування. На жаль, поховання Братолубівського кургану, у яких були людські скелети, виявилися вщент пограбованими. Винятком є поховання конюха, але воно не має поховального інвентаря. Центральні та наступні поховання дають лише поодинокі знахідки (дві золоті бляшки, кілька десятків вістер стріл, залізні уламки меча, списів та дротиків та ін.); кераміка виявлена лише у невеличких фрагментах. Серед уламків амфор (у насипі, тризні, центральному та похованні I воїна-охоронця), відсутні екземпляри з клеймами.

Датувати можна лише комплекс із «схованки» який складається з двох частин. Перша — це плетена гривна — «пектораль» VI ст. до н. е. яка, вірогідно, отримана хазяїном у спадок.

Навершя, чаша та ритон датуються кінцем V ст. до н. е. До цього часу належать і бляшки: нашивна ажурна від головного убору, та із зображенням грифона. Набір прикрас кінських гарнітурів, що збереглися та S-подібних псалій не заперечують вказаного датування.

До ареалу пам'яток Братолубівського кургану входить і знахідка «великої ворварки» — навершя із с. Іллічево (Лесков А. М., 1964 р.), а також пізніші комплекси з Передерієвої могили (Моруженко А. А., 1989 р.) та Олександрівського кургану, де знайдені ворварки-навершя з невеликими отворами у верхній пласкій або конічній частинах.

Дослідження Братолубівського кургану відкриває нову сторінку у вивченні поховань скіфської знаті. Речі із «схованки» свідчать як про велику майстерність та художній смак їх творців — античних ювелірів, так і про високий рівень розвитку скіфської культури V ст. до н. е.

Одержано 5.04.92